

YENİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI

Modern Turkish Literature Researches

Research Article / Araştırma Makalesi

Ocak-Haziran 2019/11:21 (198-210)

Makalenin Geliş Tarihi: 03.01.2019

Makalenin Kabul Tarihi: 20.04.2019

ƏBDÜRRƏHİM BƏY TALİBOV'UN MAARİFÇİ ROMANLARININ AZƏRBAYCAN UŞAQ NƏSRİNDƏ YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ ABDÜRRAHİM BEY TALİBOV'UN MAARİFÇİ ROMANLARININ AZERBAJYCAN ÇOCUK NESRİNİN GELİŞMESİNDE ÖNEMLİ YERİ

Aynur ŞÜKÜROVA (NOVRUZOVA)¹

ORCID: 0000-0002-3850-199X

ÖZ

Makalede, her şeyden önce XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Azerbaycan çocuk nesrinin, bu aşamadaki düşünce-estetik özellikleri, gelişmesini etkileyen faktörler, genel olarak çocuk edebiyatı tarihinde yeni bir aşamaya sahip olduğu gerçeği incelenmektedir. Ayrıca, burada farklı edebi kaynakları kullanarak teşekkül bulmuş Azerbaycan çocuk nesrinin gelişmesinde önemli bir rol almış Abdürrahim bey Talıbov'un maarifçi romanları tarihsel ve bilimsel kaynaklardan kullanılarak araştırmaya sevk edilmiştir ve kapsamlı şekilde yorumlanmıştır.

Makalede yazarın yüksek ustalıkla yazdığı romanlardaki kahramanlarının yaşantıları, psikolojik durumları sanat dili ile anlam bulmuştur. Yazarın beşeriyet, insanlık, eşitlik, haklı olduğu bir işin uğruna sonuna kadar mücadele gibi hususlara karşılık vermek açısından dikkati çeken maarifçi romanları ile ilgili özet bilgilerin verildiği makalede bu eserlerin Azerbaycan çocuk nesrinin tarz ve üslup açısından zenginleşmesine etkisi ile bağlı olan kapsamlı şekilde yazar yaşması da ayrıca yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, nesir, gelenek, maarifçilik, macera.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Azerbaycan, Gence Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Azerbaycan ve Dünya Edebiyatı Bölümü.

eposta: ashukurova@rambler.ru

ABDURRAHİM BEY TALİBOV'S ROMANTIC NOVELS THE PLACE AND IMPORTANCE OF AZERBAIJAN'S CHILDHOOD PROSE

Abstract

The article examines the fact that the Azerbaijani children's prose, which was originally created in the late nineteenth century, have a new stage in the history of children's literature in general. Also, Abdurrahim bey Talibov's literary novels, which played an important role in the development of the Azerbaijan child prose, were based on historical and scientific sources and were widely interpreted.

In the article of writer about novels on the influence of the works of humanity, equality, to struggle for truthfulness, also included narrative about the influence of these works on the enrichment of the Azerbaijani children's genre.

Keywords: Child, prose, tradition, enlightenment, adventure.

Giriş

Elmin inkişafı, milli teatr və mətbuatın yaranması, maarifçiliyin geniş vüsət alması, yeni tipli məktəblərin yaradılması, dərslik və müntəxəbatların tərtibi və s. ictimai mədəni hadisələrin baş verməsi ilə səciyyələnən XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında da dönüş yaratdı. XIX əsrin birinci yarısından başlamış, ikinci yarısından isə genişlənmiş maarifçilik hərəkatı artıq müstəqil bir sahəyə çevrilmiş Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixini müəyyən etdi. Milli uşaq ədəbiyyatı dövrün müxtəlif inkişaf mərhələlərində özünün yaradıcılıq miqyasına, bədii keyfiyyətlərinə və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə eyni səviyyədən çıxış etməsə də, illər ötdükcə dünya yaradıcılıq prosesinin qarşılıqlı ədəbi əlaqələri nəticəsində tədricən formalaşmağa doğru getməyə başladı.

Dövr tamamilə yeni uşaq ədəbiyyatının formalaşmasını tələb edirdi. Azərbaycan maarifçiləri A. Bakıxanov, İ. Qutqaşanlı, S. Ə. Şirvani, A. Səhhət, S. M. Qənizadə, R. Əfəndizadə, C. Məmmədquluzadə, S. S. Axundov və başqaları bu tarixi ədəbi missiyanın gerçəkləşməsinə uşaq ədəbiyyatının, xüsusilə yeni təşəkkül tapan nəsrin müasirlik elementləri ilə zənginləşməsində, dünya standartlarına cavab verən bir səviyyəyə qovuşmasında görürdülər. Beləliklə, ədəbiyyatımıza gətirilən yeni forma, üslub, kompozisiya üsürləri Azərbaycan nəsrini zənginləşdirərək onun dar və məhdud çərçivədən çıxıb mədəni yolla inkişaf etməsinə kömək edir. Yeni ədəbi üslub və realizm ənənələri bu janrın sonrakı illərdə uşaq ədəbiyyatında da öncül mövqeyə keçməsinə səbəb oldu.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq yaranan maarifçi romanlar, elmi-pedaqoji traktatlar, səyahətnamə, fantastik, alleqorik janrda əsərlər qələmə alan maarifçi-yazarlar Avropa ənənələrinə üz tutsalar da, ilk növbədə milli başlangıca, mənsub olduqları xalqın

mənafeyinə istinad edirdilər. Bu dövrdə açıqfikirli gəncliyin nəcib insani xüsusiyyətlərini canlandıran Ə. Talibov'un "*Əhmədin kitabı*", "*Xeyirxahlar yolu*", Z. Marağalının "*İbrahimbəyin səyahətnaməsi*", S. M. Qənizadənin "*Şeyda bəy Şirvaninin məktubları*", C. Məmmədquluzadənin "*Danabaş kəndinin əhvalatları*" və b. irihəcmli əsərlər meydana çıxır. Məhz bu əsərlər Azərbaycan uşaq nəsrinin də təşəkkülünə və inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, nəzərə almalıyıq ki, uşaq ədəbiyyatı yalnız azyaşlı uşaqlar üçün yaradılan əsərlərdən ibarət deyil. Yeniyetmə və gənclər üçün nəzərdə tutulan bədii əsərlər də bilavasitə bu ədəbiyyatın janr sisteminə uyğundur və buna görə də roman da uşaq və gənclər üçün ədəbiyyatın janr sisteminə daxil edilə bilər. Dünya ədəbiyyatının təcrübəsi də bunu təsdiq edir.

Vaxtilə ədəbiyyatşünas alim Firudin bəy Köçərli yaxın dostu Həsənəli ağa Qaradağiyə məktublarının birində yazırdı:

"Xahişim var ki, öz dirilik və zindəganlığımıza dair roman kimi bir əhvalat tərtib və təsnif edin .Və lakin bu ziyadə mühüm olan bir əməldir ki, üstündə çox tədbir və tefəkkür lazım gəlir və əcələ ilə onun itmamı mümkün deyil. Məlum olsun ki, o romanda əvvəlinci şəxs tazə və yeni yetişən cavanlardan birisinin əsvat və hüsnü əxlaqi və nəfis işləri təqdирə gətirilsin. O cavan gərək biz istədiyimiz kimi, hər bir işdə və fikrində köhnə əqidəli və köhnə işli müsəlmanlardan seçilsin..." (*Həsənova R. ,1961 : 19-20*).

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bədii nəsrin inkişafına çalışan qələm sahibləri məhz Avropa və rus mədəniyyətinin mütərəqqi ənənələrini yetərincə mənimsəmiş ziyahılar idi. Mirzə Əbdürrəhim Əbutalib Nədcar Təbrizi oğlu Talibov məhz belə sənətkarlardandır. Şah despotizminə və ruhani istibdadına qarşı radikal baxışlarına görə təqib olunduğundan 30 yaşında Qafqaza köçərək təhsilini Tiflisdə davam etdirən görkəmli maarifçi dünyanın bir çox ölkələrində-Türkiyə, Əfqanıstan, Almaniya, o cümlədən Rusiyada dəfələrlə səfərdə olduğuna görə dünya mədəniyyətinin ən qabaqcıl ənənələrinə yaxından bələd idi. O, həmçinin ingilis, fransız, ərəb, fars və əfqan dillərini də mükəmməl bilirdi. Millətinin gələcək taleyini düşünən ədib müasir məktəblərin açılmasını dəstəkləmiş, Azərbaycanda və İranda qızlar üçün tədris müəssisələrinin yaranmasına maddi yardım göstərmişdir. Ə. Talibov'un bədii yaradıcılığı çox mürəkkəb, ziddiyyətli şəraitdə və mühitdə formalaşmışdır. O, bütün əsərlərini 55 yaşından sonra, Azərbaycan türkcəsində danışmasına baxmayaraq fars dilində qələmə alıb. Yazdığı son iki əsərdən başqa bütün kitablarını şəxsi vəsaiti hesabına çap etdirib. "*İzahat-dər xüsusi azadi*" (*Azadlıq haqqında izahat*) adlı kitabı Məşrutə inqilabının qələbəsindən sonra 1906-cı ildə, "*Siyasəti-Talibi*" (*Talibin siyasəti*) kitabı isə ölümündən bir neçə ay sonra 1911-ci ildə Tehranda çap olunub. Ə. Talibov 1907-ci ildə İranın birinci Milli

Məclisinə deputat seçilmiş, lakin məşrutə ilə şahlığın bir araya sığmadığını bildirərək deputatlıqdan imtina etmişdir. Çoxcəhətli ədəbi-elmi fəaliyyəti ilə həm Azərbaycan, həm də İran ictimai fikrinin inkişafında, xüsusilə, 1905-11-ci illər İran inqilabının hazırlanmasında onun mühüm rolu olmuşdur.

Ədibin Azərbaycan uşaq nəsrinin qiymətli nümunələrindən sayılan *"Kitab yüklü eşşək"* (1888), *"Kitabi-Əhməd"* (1894-95), *"Məsalikül-məhsinin"* (*Xeyirxahlar yolu*) (1905) əsərləri mövzusunə görə bir xətdə birləşir-maarifçiliyin, elmin, mədəniyyətin, insan azadlığının təbliği, cəhələtin, nadanlığın tənqidi və ifşası. O, əsərlərində əxlaq, idrak, tərbiyə məsələlərindən daha çox bəhs etmiş, mövhumat, istibdad, tüfeylilik, əcnəbipərəstlik kimi keyfiyyətləri tənqid hədəfinə çevirmiş, insanların maddi və hüquq bərabərliyinin qızgın müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir. Yaşadığı dövrün, mühitin ümumi səciyyəsinə gələn bədbinliyə, ruh düşkünlüyünə, ümitsizliyə baxmayaraq Ə. Talibov əsərlərində işığa can atırdı, insanlara, dünyaya xidmət etmək istəyirdi.

M. F. Axundzadə ənənələrinin ilk davamçılarından hesab olunan bu sənətkar fars dilini mükəmməl bildiyinə görə əsərlərini də bu dildə yazırdı. Məhz bu amil onun şəxsiyyətini uzun illər mübahisə obyektinə çevirmişdir. Ümumiyyətlə, bədii əsər hansı dildə yazılmasından asılı olmayaraq müəllifinin mənsub olduğu xalqın mənəvi-əxlaqi və milli düşüncə tərzini kimi orijinallıq məziyyətlərini qoruyub saxlaya bilər. Dahi Nizami də əsərlərini fars dilində yazsa da, onun dünyagörüşü, yaradıcılığı xalqının folkloru, dili, ləhcəsi, ədəbiyyatı ilə bağlı şəkildə formalaşmışdır. İran ədəbiyyatşünaslarının təbirincə desək, Nizami Gəncəvi farsca yazıb, amma ondan türk ətri gəlir. Ə. Talibov'un ustalıqla farsca qələmə aldığı, amma oxucuya tərcümə edilmiş dili ilə bambaşqa bir zövq yaşadan bədii əsərlərinə də eyni meyar və ölçülərlə qiymət verə bilərik. Bu əsərlər farsca yazılsa da, öz milli xarakterini, müəllifinin əsas qayəsi və məqsədini özündə ehtiva edir.

Böyük tənqidçi-ədəbiyyatşünas F. Köçərlinin ikicildlik *"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları"* kitabında bu məsələyə münasibəti də yersiz mübahisələrə tutarlı cavabdır. O, yazır:

"Mirzə Əbdürrəhim bəy cənabları milliyyət cəhətcə Azərbaycan türklərinə mənsubdur və türk lisanı onun dilidir və bu dil İranın mərkəzində bu axır vaxtlara kimi qeyri-mütədarvil olduğu üçün ol cənab dəxi öz əsərlərini fars dilində yazıbdır və bu əsərləri ilə ümumiran əhalisinin boynuna minnət qoyubdur" (1926: 196).

XIX əsr İrandakı ictimai-mədəni səviyyə, fars dilində yazmağın "tələb" halını alması, həmçinin ədibin əsərlərində İran deyil, məhz Azərbaycan həyatının öz əksini tapması faktı fikrimizcə, ədəbiyyatşünas alimin qənaətini təsdiqləyir.

Əbdürrəhim bəy Talibov'un nəsr yaradıcılığı Azərbaycan milli uşaq ədəbiyyatının formalaşdığı dövrə təsadüf edir. Onun müxtəlif illərdə qələmə aldığı hekayələrində, romanlarında əxlaqi-tərbiyəvi məsələlər, ailə-məişət motivləri, lirik, dramatik məzmunlu hadisələr öz ifadəsini tapmışdır. Ədib tərbiyə məsələlərinin həllində quru nəsihətçiliyə uymayıb, real həyat müşahidələrinə, həssas sənətkar zövqü və duyğusuna əsaslanmışdır. Elmi necə əldə etməyin yolları və bu qazanılmışların bəşər övladına verəcəyi xeyirlər barədə müəllifin düşüncələrinin məhsulu olan əsərlərini məktəbə, elmi öyrənməyə çağırış da adlandırmaq olar. İnsan, onun cəmiyyətdəki mövqeyinə mütəfəkkiranə bir nəzər və həyat həqiqətlərinə tənqidi baxış, cəhalətin ifşası Əbdürrəhim bəy Talibov'un yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Müəllif *"Kitab yüklü eşşək"*, *"Əhmədin kitabı"*, *"Xeyirxahlar yolu"* əsərlərində insan, onun yaşam tərzini, keçmiş, bu gün, gələcək haqqında fikir və mülahizələrini irəli sürür və bu qənaətə gəlir ki, bəşəriyyətin salamatlığı maddiyyatdan daha çox mənəviyyatla bağlıdır. İnsanın mənəvi cəhətdən kamil olması isə təlim, tərbiyə və böyüyüb boya-başa çatdığı mühitdən asılıdır. Cəmiyyət azad olmayınca, əxlaqi və ümumbəşəri dəyərlərə söykənən azad düşüncələrə meydan verilib bunların səmərəsindən bəhrələnməyincə nə kamil insan, nə də mükəmməl həyat tərzindən bəhs etməyə dəyməz. İnsan nicat və səadətini axtarmamalı, onu qazanmaq üçün mücadilə etməlidir. Ən vacib şərt kimi şəxsi istəklərin bəşəri mənafehlərə qurban verilməsi gərəkdir ki, bunun da əsas yolu mənəvi kamillikdən keçir və deməli, şikəst mənəviyyatın bəhrəsi zorakı, hərki-hərkiyə əsaslanan cəmiyyət-zalımlar və məzlumlar dünyası, mükəmməl mənəviyyatın bəhrəsi isə insanın insan kimi yaşamaq istəklərini reallaşdıran azad, hürr cəmiyyət olacaqdır.

İctimai məzmun dolğunluğu və mütərəqqi fəlsəfi fikirlərlə seçilən *"Kitab yüklü eşşək"* romanı ədibin ilk orijinal bədii əsəridir. Gənc nəsle qabaqcıl ideyalar aşılardan maraqlı süjet əsasında qurulmuşdur. Maarifçilik ideyalarını təbliğ edən, əxlaqi, idraki və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan əsərdə öyüd-nəsihət motivləri güclüdür. Romanın müqəddiməsində oxuyuruq: "Nəsihət, öyüd, əxlaq fəzilətləri və ənenələrlə zəngin olan bir kitab əlimizə düşdü: fars dilinə tərcümə etməyi lazım bildik". Müəllifin bu qeydləri uzun illər əsərin orijinal və yaxud təbdil olması ilə bağlı təzadlı fikirlərin yaranmasına səbəb olub. Tədqiqatçı Əflatun Məmmədov (Saraclı) əsəri Apuleyin *"Qızıl eşşək"*, fransız yazıçısı Kontes de Sequrun hekayələrindən birinin tərcüməsi hesab edir (1983: 21). Həqiqətən də, *"Qızıl eşşək"* əsəri ilə *"Kitab yüklü eşşək"* arasında müəyyən oxşarlıq mövcuddur. Bu bənzəriş hər iki əsərdə əhvalatın eşşəyin dili ilə nəql olunmasında, eşşək obrazının rəmzi xarakter daşmasında, cəmiyyətdə mövcud olan yaramazlıqların, haqsızlıqların, zülmün və istibdadın tənqidində özünü daha aydın büruzə verir. Lakin bu iddia özünü doğrultmur. Məlumdur ki, Qədim Roma ədəbiyyatında Apuley öz məşhur *"Metamorfoza"* (*Qızıl eşşək*) əsərini məhz fantastik nağıl üslubunda qələmə almışdır. *"Kitab yüklü eşşək"* romanı isə

zahiri macəraçılıq xüsusiyyətlərinə və dərin ideya-bədii məzmununa görə diqqəti cəlb edir. Əsərin ön sözündə yazılan qeydlərdə də müəllifin özü bu mövzuya ondan öncə bir çox yazarların toxunduğunu qeyd edir. Bu onu sübut edir ki, Ə. Talıbov'un bu romanı dünya ədəbiyyatında eyni formada yazılmış nəhəng əsərlərin davamı idi. Heç şübhəsiz ki, o, bu əsərini yazarkən qeyd olunan müəlliflərin yaradıcılığından da qidalanmış, ilham almışdır.

Həmçinin, tədqiqatçı Tahirə Həsənzadə də müəllifin qeydlərinə istinadən göstərir ki, *"Kitab yüklü eşşək"* əsərini fransız yazıçısı Pol de Kok qələmə alıb. Cənubi Azərbaycanda və İranda bu əsəri farscaya tərcümə və təbdil edən isə Marağalı Məhəmməd Həsən Xan Etimaddüssəltənədir" (2004: 179).

Tədqiqatçı Vəli Nəbioğlu isə ümumiyyətlə, *"Kitab yüklü eşşək"* əsərini roman hesab etmir, onu sadəcə "klassik güzəştlərə istinad edən hekayət" (2004: 93) adlandırır.

Əsəri dilimizə ilk dəfə tərcümə edən Mirəli Mənafi isə sübut etməyə çalışır ki, *"Kitab yüklü eşşək"* Ə. Talıbov'un orijinal romanıdır (1978: 65-70). Əsər fars dilində yazılsa da tərcüməçi M. Mənafi Coşşanın məktublarındakı bəzi dialoqların Azərbaycan dilində olduğunu nəzərdən qaçırmayıb. Bu fakt da əsərin azərbaycanlı müəllifə aid olduğunu isbat edir. Ümumiyyətlə, roman bütün ruhu ilə Azərbaycan mədəniyyətinin məhsuludur.

Görkəmli Danimarka estetik, tənqidçisi və ədəbiyyatşünası Georq Moris Brandes *"XIX əsr ədəbiyyatı və onun başlıca cərəyanları"* kitabında yazır: "Ən istedadlı xalqın dahisi də ilhamını ümumdünya-bəşəri təcrübədən almalıdır. Bu dahi öz ixtiyarına buraxılında solur, öləziyir. Yalnız başqa millətlərin dahiləri ilə ünsiyyət və yaxınlıq ona həmişə tərəvətli qalmaq üçün qüvvə verir" (1895: 1). Nəzərə alsaq ki, Ə. Talıbov da ərəb, fars, rus, ingilis və fransız dillərini yaxşı bilib deməli, azərbaycanlı ədibin bu əsəri yazması və ya təbdil etməsi mümkündür.

"Kitab yüklü eşşək" Azərbaycan nəsrində ilk alleqorik romandır. Əsərdə eşşəyin sahibinə başından keçən irili-xırdalı hadisələri, insanlarda diqqətçəkən məziyyətləri yumor ilə çatdırması ayrı bir özəllikdir. Əsərdə Coşşa adı rəmzi xarakter daşıyır. Adətən, xalq yaradıcılığında eşşək birmənalı şəkildə nadanlığın rəmzi kimi verilir. Ə. Talıbov'un qəhrəmanı isə müdrik insanlar kimi məntiqli fikirlər yürüdür. Eşşəyin diliylə verilmiş və insanların mənfiliklərini çılpəqlığı ilə təsvir edən bu əsər bütün uşaq ədəbiyyatı nümunələri kimi sadəcə balacalara deyil, onların böyüklərinə də xitab etməkdədir. İnsanlar arasında olduğu kimi, heyvanlar aləmində də Xeyir və Şər qüvvələr hökm sürür. Müəllif bu məsələdə heyvanat aləminə üstünlük verir, yəni heyvanlar özünü yaradılmışların ən əşrəflisi hesab edən insanlara nisbətən daha xeyirxahdır.

“Siz nitqli varlıqla biz dilsiz heyvanın bir fərqi vardır. O da bundan ibarətdir ki, biz icma halında yaşadığımızda aramızda bərabərlik olur: siz isə lovğalıq və xudpəsəndliyin şiddəti üzündən bir fayda, bir mənfəət duyan kimi bərabərliyə, qarşılıqlı köməkliliyə riayət etməyirsiniz; o faydanı inhisara almağa və təkə özünü məxsus etməyə səy göstərirsiniz. Hamısını təklikdə mənimsəyib, başqasına zülmkarcasına təcavüz etməkdə üstünlük qazanmağa, qonşunu və öz həmcinsini məhrum etməyə çalışırsınız.” (Sultanlı V. və İsmayıl İ., 2017: 52)

Coşşanın dilindən səslənən bu fikirlər o dövrdə yaranan nəsr əsərlərinin əsas qəhrəmanlarının fikirləri ilə eyniyyət təşkil edir. Bunun əsas səbəbi sözsüz ki, həmin əsərlərin XIX əsrin ictimai-siyasi “ab-hava” sını özündə əks etdirməsi ilə əlaqədar idi. Coşşa səyahətə çıxır, insanlardan uzaq çöllərdə gün keçirir, lakin sonra yenə müxtəlif adamların əlinə düşür, yaxşılıq və pisliliklə üzləşir. Beləliklə, qənaətə gəlir ki, ən vəhşi heyvan insandır. Çünki əlində olanlarla kifayətlənməz, ətrafındakıları özünə tabe etməyə çalışır, buna nail ola bilmədikdə isə iyrenc yollar axtarıb tapar.

“... Biz eşşək tayfasının sizlərdən üstünlüyümüzədən biri budur ki, öz iştahamızı qədər yeyib doyduqdan sonra sabahın azuqəsi və ehtiyatı fikrinə düşmərik. Çünki Allahı ruzi verən hesab edirik. Sizlər isə ilahi nemətlərdən faydalandığımız zaman ləzzət toplamaq xəyalı ilə öz hisslərinizi korlayır, nə yediynizi belə bilmirsiniz.” (Talibov M. Ə., 1979: 44-45)

Qabaqcıl ideyalar, xeyirxah əməllər, mənəvi azadlıq arzusu, cəhalətə qarşı mübarizə hissi, maarifçiliyi təbliğ edən əsər müəllifinin dünyagörüşünü ortaya qoyur. Əxlaqi-didaktik, idraki və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan bu əsərdə maarifçilik ideyalarının təbliği ilə bağlı məqamlar çoxdur. Xüsusilə, müəllifin insan azadlığı ilə bağlı düşüncələrini ifadə etdiyi epizodlar romanda diqqətçəkən məqamlardan biridir. Müəllif arzu edir ki, insanın həqiqəti onun sərvəti və rütbəsilə deyil, ağı və mənəvi keyfiyyətlərilə, öz fəaliyyəti sayəsində insanlara verdiyi həqiqi fayda ilə ölçülsün.

“... İnsanın haqqı müəyyən mənada azadlıqdır. Təbii azadlığı olmayan insan-insan deyildir. Amma bu azadlıqla bərabər camaat qarşısında müəyyən çərçivədə olmaq lazımdır. Heç bir vaxt başqa fərdlərdən uzaqlaşıb öz həmcinslərinin mənafeyinə laqeyd baxmaq olmaz. Səhrada bitən tək bir ağacın o qüdrəti yoxdur ki, rüşesini suya çatdırsın, havadan lazımı qədər qida alsın.” (Talibov M. Ə., 1979: 44-45)

V. Q. Belinski yazırdı:

“Romanın məzmunu müasir cəmiyyətin bədii təhlilidir, cəmiyyətin görünməyən elə əsaslarını açıb göstərməkdir ki, adət edilmiş vərdişlər və düşüncəsizlik onları cəmiyyətin özündən də gizli saxlayır. Müasir romanın vəzifəsi-həyatı bütün çılpaq həqiqəti ilə əks

etdirməkdir. Buna görə çox təbiidir ki, roman, bir istisna kimi, ədəbiyyatın bütün digər növlərinə nisbətən hamının diqqətini cəlb etmişdir: cəmiyyət romanı öz güzgüsü hesab edir və ona baxıb özünü görür, öz-özünü dərk edir." (1848:124-127)

V. Q. Belinskinin bu mülahizələrini Ə. Talibov'un "*Kitab yüklü eşşək*" romanını səciyyələndirən ən doğru və dəqiq bir tərif kimi qəbul etmək olar.

Ə. Talibov'un ən böyük nəsr əsəri sayılan "*Səfinəyi-Talibi, yaxud Kitabı-Əhməd*" (*Talibin gəmisini, yaxud Əhmədin kitabı*) əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında uşaqların həyatından bəhs edən ilk əsərdir. Didaktik mahiyyət daşıyan əsər bəzən qəhrəmanın adı ilə "*Əhmədin kitabı*" da adlanır.

Filologiya elmləri doktoru, ədəbiyyatşünas Ə. Məmmədov (Saraclı) "*Kitabi-Əhməd*" romanının elmi traktat xarakterli olduğuna görə fransız mütəfəkkiri J. J. Russonun "*Emil və ya tərbiyə haqqında*" əsərinin təsiri ilə yazıldığını qeyd edir və burada Avropa roman janrının xüsusiyyətləri ilə Şərq ənənəsinin təmasda olduğunu göstərir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, J. J. Russo Emilin, Ə. Talibov isə Əhmədin həyatının üç dövrünü-uşaqlıq, gənclik və yetkinlik illərini qələmə alıb. Hər iki əsərdə elmi traktat xarakteri bədiiliyi üstələyir. Emil və Əhməd hərəkət və mübarizələr yox, düşüncə və mühakimələr qəhrəmanlardır. Onların tərbiyələri, tale və xarakterləri, arzu və mübarizələri bir-birinə yaxındır. Fərq burasındadır ki, Emil XVIII əsr maarifçiliyinin qaynar dövrünü, Paris kommunasını görmüş, Fransada təhsil almış, Əhməd isə XIX əsr Şərq mühitinin oğludur. Əhməd Emilin təcrübəsindən də öyrənir. O, bir növ Ə. Talibov'un özünün tərbiyə və həyat, elm və mədəniyyət, dövlət və cəmiyyət haqqındakı fikirlərinin ifadəçisinə çevrilib (1983: 21). Əlbəttə, bu iddia ilə də hesablaşmaq mümkündür. Əvvəla ona görə ki, əsər janr etibarilə Russonun romanına bənzəsə də, Şərq koloritlidir. Əsərin qəhrəmanı Əhmədin fikir və mühakimələri isə ədibin Şərq ölkələrində sosial həyata və insana humanist baxışının təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər. Əsərdə qəhrəman hadisələr içərisində təqdim edilməkdən daha çox, hadisələr qəhrəmanın qavrayışında təqdim olunur, bədii mətn əsasən, onun düşüncələri üzərində qurulub.

Mükalimə və dialoq formasında söhbətlərdən ibarət olan əsərdəki maraqlı və ibrətamiz epizodlar ayrı-ayrı uşaq hekayələrini xatırladır. Əhməd Avropa mədəniyyətinin və ictimai fikrinin inkişafının təsiri altında yetişmiş bir gənkdir. Fransada təhsil alıb qayıdan Əhmədin məqsədi düşüncə və fəaliyyəti ilə bağlı hissələrdə müəllif əxlaq və didaktika, təlim-tərbiyə məsələlərini uşaq təfəkkürünə uyğun şəkildə mükalimə formasında şərh edir. Əsərdə eyni zamanda Ə. Talibov'un ölkənin intibahına, xalqın oyanmasına, ictimai fikrin inkişafına, maarifpərvərlik və tərəqqipərvərlik ideyalarının geniş intişarına təsir göstərən amillər, fəlsəfi problemlərlə bağlı fikirləri də öz əksini tapıb. Qəhrəmanın təsvirində yazıçı vasitəli

xasiyyətnamədən daha geniş istifadə edir, yəni qəhrəmanı əhatə edən mühitin və şəraitin, adamların və əşyaların dəqiq və müfəssəl şəklini verməklə onun səciyyəsinin məlum bir cəhətini işıqlandırmğa çalışır. Əhmədin həyatının uşaqlıq, gənclik və yetkinlik dövrünün təsviri bu cəhətdən çox xarakterikdir. Roman maraqlı süjet xətti üzərində qurulmuş bədii nəsr nümunəsidir. Tədqiqatçı Salidə Şərifova da əsərin didaktik mahiyyət daşdığını nəzərdə tutaraq onu “bədii-pedaqoji roman” üslubuna aid edir (1998: 4).

Əsər elmi biliklər toplusudur. Sətirlər, səhifələr bir-birini əvəz etdikcə insanın maraq dairəsi, təşnəliklə oxumaq istəyi güclənir, kitabın seyrindən çıxma bilmirsən. Romanda kainatı təşkil edən dörd ünsür, onların yaranma mərhələləri, müxtəlif iqlim qurşaqlarında yetişən qəribə ağaclar, heyvanat növləri, həşəratlar, bioloji hadisələr, makro və mikro mühit, fəza cisimləri, elementin xassələri, Misir ehramları, mumiya, ilk coğrafi xəritənin kəşfi, xəstəliklərin təsnifatı, onları müalicə edən həkimlərin, həmçinin məşhur fiziklərin, kimyaçıların, qəhrəmanların, peyğəmbərlərin, hökmdarların həyatı, dinlər, dövlətlər, parlamentlər, ictimai-tarixi hadisələr barədə bilgiler və s. informasiyalar bədii şəkildə verilir. Romanda yeddi yaşlı oğulun tarixi, elmi, siyasi və dini mövzularda sualları ata tərəfindən səbirlə, məntiqi ardıcılıqla, uşaq yaddaşının dərk edəcəyi səviyyədə cavablandırılır. Ə. Talıbov elmi məlumatları bilərəkdən xəbər şəklində çıxarıb, bədii vasitələrlə-məzəli, əyləncəli hadisələrlə, tarixi ekskursiyalarla, diqqəti çəkən məftunedici təbiət lövhələri və obrazlı ifadələrlə qarşılıqlı şəkildə təqdim edir. Oxucu burada zəngin bilik öyrənməklə yanaşı, həm də bir nəsr əsərinin cazibə dairəsinə düşür. Romanda oğul ilə ata arasında dialoqlar davam etdikcə müzakirə hədəfinə çevrilmiş məsələlər də şaxələnərək sadələşir, elmiyədən daha çox bədii səciyyə daşıyır. Yazıçı, xarici ölkələrdəki hər hansı mütərəqqi prosesdən-əhali artımından, sağlamlıqdan, sənayenin, tikintinin inkişafından, mədəniyyətdən, elmin qüdrətindən danışdıqca, həm uşaqların sualları, həm də oxucu təfəkküründə yaranan əks-səda Cənubi Azərbaycanın ağır, dözülməz halını göz önündə canlandırır (*Babayev B. , 2015: 52*).

Əsərin “*Həyat məsələləri*” adlı üçüncü cildi janr xüsusiyyəti etibarilə daha təsirlidir. Əvvəlki hissələrdə əxlaqi-didaktik, idealist ruh təlqin edən nəsihətlər dialoq şəklində şərh edilirdisə, burada müəllifin dövlət və cəmiyyət, sosial həyat, təbiət və inkişafıla bağlı məsələləri elmi-tarixi biliklərlə həll etmək haqqında fəlsəfi fikirləri sistemləşdirilib. Bu hissə demək olar ki, elmi-publisistik xarakterlidir. Burada süjet tapmaq çətinidir. Bu əsərin müəllif cəlbədiçiliyi süjet qurmaqdansa daha çox diqqətçəkici ideyalara fikir vermişdir. Bütövlükdə “*Həyat məsələləri*” Ə. Talıbov’un dünyasını, şəxsiyyətini və həyat ideologiyasını əks etdirir. C. Məmmədquluzadənin 1906-cı ildə “*Qeyrət*” mətbəəsində onu nəşr etdirməsi də əsərin məhz elmi-pedaqoji, ictimai-siyasi səciyyəsi ilə bağlı idi.

Hələ yazıldığı dövrdə böyük əks-səda doğuran əsər mütəxəssislər tərəfindən “yeniyetmə və qocalar üçün mənfəətli”, “Şərq ölkələrində misli olmayan bir əsər” kimi dəyərləndirilirdi. 1875-ci ildə İstanbulda fars dilində nəşr olunan, İranda mövcud quruluşu tək-cə tənqid etməklə kifayətlənməyən, bu quruluşda nə kimi dəyişikliklər aparmaq fikrini irəli sürən ilk mətbu orqanının- “*Əxtər*” in nəşiri Tahir Təbrizi əsər haqqında yazırdı: “Hamı kitabdakı uşaqa söhbətlərdən qocayana hikmətlər öyrənəcək, bu gülüstandan bir gül, bu bustandan bir sünbül pay götürəcək”.

Ə. Talibov'un sərgüzəşt xarakterli digər romanı “*Məsəlikül məhsinin*” (*Xeyrixahlar yolu*) yazıldığı dövrdə diqqət çəkən əsərlərindənədir. Əsəri təhlil edən böyük ədəbiyyatşünas F. Köçərli romanın tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhs edərək gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasında onun mühüm rolunu qeyd edir (1926: 202).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan maarifçilik romanı tarixində ilk sərgüzəşt xarakterli əsərləri məhz Ə. Talibov'un qələmə aldığı hesab olunur. Maarifçi-yazıçı bu əsərində ideal cəmiyyət haqqında arzularını ifadə edərək mütləqiyyət və zorakılığın mövcud olmadığı xəyali bir quruluş təsvir edir. O, belə quruluşu “*Əhmədin kitabı*” nda da təsvir etmişdi. Onun təsvir etdiyi cəmiyyətdə hər şey haqq və ədalət üzərində bərqərar olmuşdur. Müəllif ictimai həyatda və qarşılıqlı insan münasibətlərindəki mövcud nöqsanları ifşa edir. Əsərdə hər bir cizgi və ştrixdə eyham və işarələr mövcuddur.

Tədqiqatçı Ə. Məmmədov “*Xeyrixahlar yolu*” romanını “yarımfantastik roman” (1983: 24) kimi dəyərləndirir. Lakin biz bu fikirlə razılaşmırıq. Əvvəla ona görə ki, müəllifin fantaziyası maraqlı və əyləndiricidir. Onun macəraçılıq fabulası oxucunu qəhrəmanın misilsiz sərgüzəştlərini diqqətlə izləməyə məcbur edir. Beş nəfər gəncin Dəməvənd dağına səyahəti və onların qarşılaşdıqları sərgüzəştlərin təsviri və təqdimində müəllifin ictimai oyanışa və tərəqqiyə faydalı ola biləcək fikirlər səsləndirməsi diqqətcəkdir. Bu keyfiyyət əsəri uydurma səyahətnamələrdən daha çox realist ədəbiyyata yaxınlaşdırır.

Ə. Talibov'un “*Xeyrixahlar yolu*” romanı savadlı, istedadlı beş nəfər gəncin, elmi ekspedisiya üzvlərinin səyahətindən, görüşlərindən, söhbətlərindən və düşüncələrindən bəhs edən maraqlı, ibrətamiz bir əsərdir. Burada İranda feodal özbaşınalığının, zülm və hüquqsuzluğun ifşası öz bədii həllini tapmışdır. Müəllif oxucusunun diqqətini millətin, cəmiyyətin faciəsini şərtləndirən ən başlıca tarixi-sosial amillərə doğru yönəldir. İstibdad girdabında çabalayan kəndlilərin ağır həyatını inandırıcı boyalarla təsvir edən müəllif bu problemləri oxucu nəzərində qloballaşdırır və onun həlli yolunu yalnız quruluşun devrilməsində gördüyünü açıq şəkildə ifadə etməkdən çəkinmir. Kəndli tacirin gileylənərək hakimin, fərraşbaşının, valinin onların başına açdıqları ağlasığmaz oyunları-mal-qaralarını, torpaqlarını, cehizlik xalça-palazlarını min bir bəhanə gətirərək əlindən almaları əsərin ən

təsirli epizodlarındandır. Yazıçı qanunsuzluq mənğanəsində əziyyət çəkən cəmiyyəti tendensiyasız, ideoloji müdaxiləsiz göstərdiyi üçün hər şey öz yerində, öz rəngində görünür.

Əslində inandırıcı boyalar, real cizgilərlə işlənmiş bədii xarakterlər sosial problemləri ifadə etməyin ən səmərəli yolu sayılır. Ə. Talibov bu mənada əsərin gənc qəhrəmanlarını bir varlıq olaraq milli və bəşəri dəyərlərin vəhdəti əsasında təqdim etməyə müvəffəq olmuşdur. Hadisələrin təsvirində yazıçı təhkiyə və mükəllimə üsulunu seçib lirik-psixoloji və publisistik üslubun yazıçıya verdiyi imkanlardan maksimum istifadə edərək bədii-estetik dəyərləri qorumaqla əsərində hadisələrə, obrazlara bəzən realist, bəzənsə romantik mövqedən yanaşmışdır.

Əsərin əsas qəhrəmanları maarifçi gənclərdir. Onlar müxtəlif ölkələrdə: Məhəmməd-İngiltərədə, Mustafa-Türkiyədə, Hüseyn-Rusiyada, Əhməd isə Fransada təhsil alıblar. Xeyallarla yaşayan bu idealist gənclər səfər zamanı rastlaşdıqları mühitlə təhsil aldıkları ölkəni müqayisə edir və üstünlüyü ikinciyə verirlər. Bu epizodlarda gənclərin düşüncə tərzi, onlardakı eqoist meyillər həyatın müxtəlif məqamlarını dəyərləndirmə bacarıqları real cizgilərlə təsvir edilmişdir. Əsərdə uşaq və gənclərin əxlaqi tərbiyəsinə müsbət təsir göstərən epizodlar çoxdur. Məsələn, gənclərin içərisində öz mənəvi keyfiyyətləri ilə seçilən Möhsünün timsalında ədib uşaq və yeniyetmələri vətənpərvər olmağa, xalqının azadlığı uğrunda cəsərlə, qətiyyətlə mübarizə aparmağa, onun rifahı qayğısına qalmağa çağırır. Bu əsərdə ilk baxışda ağılsızmayan, bəzən macəra roman üslubuna yaxınlaşan detallar, bütöv səhnələr çoxdur. Romanda müəllif alpinistlərin belə çıxma bilmədiyini dağın zirvəsini bədii təfəkkürü, fantastik xəyalı ilə elə canlandırır ki, baş verənlərin həqiqiliyinə şübhə yeri qalmır.

Bədii əsərin inandırma dərəcəsi sənətkarın özünün dünyanı, insanı və onun həqiqətini dərk etmə bacarığı ilə bağlıdır. Bəzən ən qəribə, tipik olmayan momentlər belə sənətkarlıqla işləyəndə inandırıcı olur, etiraz doğurmur. Ə. Talibov təsvir etdiyi ideal cəmiyyətin bir gün bərqərar olacağına inanırdı. Bütün bunlar sənətkar assosiasiyasıdır. Sənətkarın dünyanı dərk etmə, bu dərk etməni, yenidən oxucuya qaytarma anıdır.

“Xeyrixahlar yolu” nda realist təsvirlə romantik xəyal, müəllif arzusu ilə fantastik ünsürlər birləşir. Lakin Ə. Talibov’un fantastikası qədim macəra və sərgüzəştlərdəki kimi uydurma deyil. Onun fantastikası və romantikası gənclərin duyğu və düşüncələrindən doğur. Ümumiyyətlə, Ə. Talibov’un romanlarının bir çox diqqətəlayiq məziyyətləri var. Məsələn, ədib “*Həyat məsələləri*” ndə “Qırmızı respublika”, burada isə ideal Baysanqur, Cübə kimi kənd və şəhər, Bayqu dərəsi, həmçinin ideal insan, cəmiyyət təsvir edir. Nizaminin “*İsgəndərnamə*”, M. F. Axundzadənin “*Aldanmış kəvakib*” əsərlərində təsvir olunan ideal cəmiyyət arzularından ilhamlanan Ə. Talibov sələflərini sadəcə təkrarlamır, bəşərlik,

tarixilik, müasirlik normalarının çəkisini elə paylaşdırır, elə hopdurur ki, roman oxucuya milli olduğu qədər bəşəri, tarixi olduğu qədər də müasir təsir bağışlayır.

Ümumiyyətlə, Ə. Talıbov'un romanlarında XVIII əsr Avropa sərgüzəşt və macərə ədəbiyyatının yaradıcı təsirini görməmək qeyri-mümkündür. Müəllifin maarifçi ideyalar təbliğ edən romanlarında haqqın, ədalətin bərqərar olduğu ideal cəmiyyətin, həmçinin fantastik ölkələrin ustalıqla təsviri Conatan Svift və Daniyel Defonun insan və quruluş haqqındaki didaktik mühakimələrini xatırladır. Məlumdur ki, məhz bu keyfiyyətlər uşaq nəsrinə üçün də xarakterikdir. Bu baxımdan Ə. Talıbov'un sərgüzəşt və macərə üslubunda yazdığı əsərlərin Azərbaycan uşaq nəsrinin təşəkkülü və formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsiri danılmazdır.

Sonuç

Sonda onu əlavə edə bilərik ki, Ə. Talıbov bəhs etdiyimiz əsərlərində ən xırda, nəzərə çarpmayacaq məsələləri belə həssaslıqla təsvir edib. Bu da janrın verdiyi imkanlardan müəllifin qənaət etmədiyini, əksinə, oxucu üçün hər bir obrazı, xarakteri, hadisəni müfəssəl, təfərrüatına qədər onu yormadan işlədiyini göstərir. Müəllifin istər *"Kitab yüklü eşşək"*, *"Əhmədin kitabı"*, istərsə də yarımfantastik roman hesab edilən *"Xeyrxahlar yolu"* əsərində bədiiliyin əsas əlamətlərindən olan sadəliyə rast gəlirik.

Ə. Talıbov'un sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən biri də hadisələri asanlıqla əlaqələndirmə, ümumiləşdirmə və tipikləşdirməyi bacarmasıdır. O, əsərlərində canlı obrazlar yaradır və mücərrədiyə yer vermir. Təbiidir ki, uşaq ədəbiyyatı örnəklərində konkretlik, faktik materiallar əsas məsələlərdən biridir. Bu məsələ uşaq əsərlərinin inandırıcılığını və bədii uğurunu təmin edən cəhətlərdən biridir. Güclü yaradıcı təxəyyül və dərin müşahidələr nəticəsində qələmə alınan bu əsərlərdə uşaqları, gəncləri yoran mövzu və məsələlər yoxdur, zəruri təfərrüatlar, konkret, yaddaqalan həyat materialları var. Orijinallıq və səmimiyyət, ideya-fikir aydınlığı, bədii əsərə məzmun verən həyat həqiqətləri haqqında tam təsəvvür formalaşdırmaq məsələlərində Ə. Talıbov'un öz yolu, öz səsi və öz üslubu var. Əslində, axıcılıq və ahəngdarlıq bədii əsərlərin əsas keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Ə. Talıbov'un yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatı örnəklərində isə axıcılıq və ahəngdarlıqdan çox fikir və məqsəd var.

Kaynakça

- Белинский Виссарион Григорьевич (1848). *Несколько слов о чтении романов.* "Критика и библиография". Санкт-Петербург.
- Брандес Георг Морис (1845). *Литература XIX века в ее главных течениях.* Санкт-Петербург.
- Babayev Baba (2015). *Ədəbiyyat məsələləri.* Bakı: Muellim.
- Həsənzadə Tahirə (2004). *Əbdürrəhim Talıbov, yoxsa Pol de Kok.* "Azərbaycan", №6, 179-180.
- Həsənova Raifə (1961). *Həsənəli ağa Qaracadaği haqqında yeni materiallar.* S. M. Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri. İctimai Elmlər seriyası, №1, 19-20.
- Köçərli Firudin (1926). *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları.* II cild. Bakı: Elm.
- Məmmədov Əflatun (Saraçlı)(1983). *Azərbaycan bədii nəsr.* Bakı: Elm.
- Mənafi Mirəli (1978). *Mirzə Əbdürrəhim Talıbov.* Bakı: Elm.
- Nəbioğlu Vəli (2004). *Azərbaycan bədii nəsrinin janr-üslub təkamülü (XIX-XX əsrlər).* Bakı: Elm.
- Sultanlı V. və İsmayıl İ. (2017) *Güney Azərbaycan nəsr.* . *Başlanğıcdan bu günə qədər. Antologiya.* Bakı: Nurlar, Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi.
- Şərifova Salidə (1998). *İlk Azərbaycan romanları.* Bakı: Elm.
- Talıbov Mirzə Əbdürrəhim (1979). *Kitab yüklü eşşək (roman).* Bakı: Yazıçı.